

אליקים וייסברג

תלמיד חכם – תלמיד או חכם?

בימינו אין חולק שמשמעו של הצירוף **תלמיד חכם** הוא 'למדן, בקי בתורה'. למשמעות זו מתלווים רגשות הערכה ויראת כבוד. אולם בעיון לשוני מתגלה שצירוף זה מעורר שאלה קלה ותמיהה חמורה.

השאלה הקלה היא בעיה דקדוקית: האם בצירוף **תלמיד חכם** "חכם" שם תואר הוא (תלמיד שהוא חכם) או סומך: תלמיד של חכם? (ואולי מותר להוסיף ולהקשות גם **מדוע** נוצר צירוף שהוא דר-משמעי מבחינה תחבירית). התמיהה החמורה היא על סתירה פנימית הקיימת פה: אם אדם גדול וחכם הוא, מה מקומו של המרכיב **תלמיד** המביע פחיתות כבוד?

השאלה הראשונה שהצגנו ניתנת לפתרון גם במסגרת ידיעת העברית בת-ימינו: צורת הרבים של **תלמיד חכם** היא **תלמידי חכמים** ולא **תלמידים חכמים**, ומכאן שלפנינו צירוף סמיכות: תלמיד של חכם, ולא תלמיד שהוא חכם. כנגד זה נראה שלא נצליח לפתור את הבעיה השנייה ללא עיון במקורות העתיקים ובכתבי-היד. אמנם כבר ישבו חכמים גדולים על מדוכה זו והציעו: "כל רב גדול וחכם מופלג לא רצה להקרא חכם אלא תלמיד חכם, דרך ענוה ושפלות" (דברי ר' אליהו בחור בספר **התשבי**, ראה מילון בן-יהודה, ערך "תלמיד"). אך נראה שפירוש זה אינו פותר את כל הקשיים: נכון שגדולי ישראל מעטרים עצמם בביטויי ענוה (כגון: הקטן, סין וטין [= רפש וטיט]), אבל הציבור מעניק להם תוארי כבוד בשפע (כגון: הרב הגאון, כבוד קדושת) – ומדוע כאן רק תלמיד חכם?

בכל שפה מודרנית נשאר ביטויים ארכאיים שניתן להבינם רק מתוך הכרת תקופת התהוותם, על אחת כמה וכמה בעברית החדשה, שהווייתה בדיבור מתוך הישענות על המקורות, ואינה פרי התפתחות הדרגתית, המסנת את הביטויים ושומטת את מה שאבד עליו הכלל. עלינו לחזור אפוא לתקופת התהוות הביטויים ולנסות להבין אותם במקום חיותם. אבל מקום חיותו של הצירוף אינו מקום חיותנו. מניין נדע את צורתו המקורית של הצירוף, ואיך נכיר ונחוש את עולמם של חכמי המשנה שצמח מתוכם?

הכרת הצורה המקורית של הצירוף הנידון בתקופת חז"ל, שהיא נקודת המוצא לכל מחקר, אינה פשוטה. אין אנו יכולים לשאול את פיהם של רבי עקיבא ורבי יהודה הנשיא. אין לנו אלא להיזקק לכתבי-היד המשובחים של ספרות התנאים, שבהם נוכל למצוא את המסירה הנאמנה ביותר ללשון התנאים עצמם. נתברר שרווחות שתי צורות: בדפוסים של חיבורי התורה שבעל-פה מצאנו בדרך כלל **תלמיד חכם**. אולם בכתבי-היד באה לצד צורה זו גם הצורה **תלמיד חכמים** (או **תלמיד חכמיו**). אם אנו באים להכריע בין שתי הצורות הללו עלינו להיזקק למדע הפילולוגיה. ענף זה של חקר הטקסטים היטה את הכף לטובת **תלמיד חכמים**. אחד הנימוקים לכך היא ההנחה שהצורה **תלמיד חכם** נגזרה כנראה מצורת הרבים **תלמידי חכמים**, בתהליך הקרוי "גזירה לאחור". לפנינו אפוא צירוף סמיכות, תלמיד של חכמים, כפי שהסקנו קודם גם מן העברית החדשה.

אם ברצוננו להבין את משמעות הביטוי **תלמיד חכמים** במקום חיותו בתקופת חז"ל, עלינו להכיר את הווי בית-המדרש ומוסדות החינוך בתקופה זו. ספרות חז"ל ענייה בתיאורים מסוג זה, שהרי עיקר מגמתה הוראה והלכה. אנו שואבים את ידיעותינו כבדרך אגב מסיפורים בעלי מגמה הלכתית, ולכן יש להיזהר בהסקת המסקנות. אחת המלכודות היא שאלת הנוסח: הטקסטים התלמודיים נדדו במשך קרוב אלפיים שנה על פני ארצות רבות, ואולי גרמו טלטולי הדרך לזעזועים בטקסט ושיבשו אותו. אביא כאן שני מקורות המבהירים את הסוגיה, ובאחד מהם אדגים את התלבטויותיו של חוקר הנוסח, הפילולוג. המקור הראשון הוא מן התוספתא (סנהדרין פ"ז ה"ט), והוא מתאר את סדרי הישיבה שהיו נהוגים בבית-המדרש של תקופת התנאים:

"בני חכמים ותלמידי חכמים בזמן שיש להם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי אביהם [וממילא אחוריהם כלפי העם]; אין בהם דעת לשמוע הופכין פניהם כלפי העם".

העמדת **תלמידי חכמים** על יד **בני חכמים**, וכן העלאת האפשרות שאין לתלמידי חכמים דעת לשמוע, מראים שמעמדם של תלמידי חכמים הוא נחות, ו**תלמיד חכמים** אינו אלא תלמיד (ואמנם מצאנו בכתבי-היד חילופי נוסחאות בין "תלמיד חכמיו" ובין "תלמיד").

התוספתא, שהיא אוסף דברי תנאים, לא זכתה להשפיע על השפה העברית כפי שהשפיעה אחותה הבכירה, המשנה. לאמיתו של דבר, ההבדל

בין דרגתו הגבוהה של חכם לדרגתו הנמוכה-יחסית של תלמיד חכמים הוזכר כבר במשנה, ספר היסוד של התורה שבעל-פה. אלא שחלו שינויים בנוסח משנה זאת, וזקוקים אנו לחוקר הנוסח שְׁרִים את החרס כדי לגלות את המרגלית תחתיו. משנה ידועה במסכת יומא (פ"א מ"ו) מספרת שהכוהן הגדול לא היה ישן בליל יום הכיפורים לפני תחילת עבודתו. ובמה היה עוסק כל הלילה? אומרת המשנה:

"אם היה חכם - דורש [= אם הכוהן הגדול הוא חכם, הוא דורש בהלכה כל הלילה כדי שלא יירדם] ואם לאו [= אם אינו חכם] - תלמידי חכמים דורשים לפניו".

מן הנוסח הזה מתקבל הרושם ש**חכם** ו**תלמידי חכמים** היינו הך. אבל מייד מזדקרת השאלה הסגנונית: אם אמנם אין הבדל בין שני הביטויים, מדוע נוקטת המשנה בהקשר אחד שני ביטויים שונים שמשמעותם אחת? תמיהה זו מחזקת את הצורך בבדיקת הנוסח בכתב-היד, ואמנם באחד מכתב-היד החשובים ביותר של המשנה (מאוסף קאופמן בבודאפשט) מצוי נוסח שונה: "אם היה חכם דורש, ואם **תלמיד חכמים** דורשין לפניו". באופן דומה גורס גם הרמב"ם בפירושו למשנה: "אם חכם הוא דורש ואם תלמיד חכמים הוא דורשין לפניו". וזו היא כוונת המשנה לפי גרסאות אלו: אם הכוהן הגדול חכם, הוא דורש בעצמו; לעומת זאת, אם הוא רק תלמיד חכמים, ואינו מסוגל לדרוש בעצמו - חכמים אחרים דורשין לפניו. לפי נוסח זה, הרי יש פה ביטוי בולט להבדל שבין חכם ובין תלמיד חכמים ואישור גמור למסקנה שהסקנו מן התוספתא שמעמדו של תלמיד חכמים נופל מזה של חכם. ניתן להוכיח מן המקורות שתלמיד חכמים עומד בין חכם מכאן ועם הארץ מכאן.

לסיכום: שני שינויים חלו בביטוי במשך הדורות. האחד הוא שינוי של צורה, מתלמיד חכמים לתלמיד חכם, שחל בתהליך של "גזירה לאחור". השני הוא שינוי המשמעות מ'תלמיד' לגדול בתורה! ויש קשר בין שני השינויים: משמעות הביטוי המקורי **תלמיד חכמים** אינה יכולה להיות אלא תלמיד. לעומת זאת, הביטוי ה"צעיר" יותר, **תלמיד חכם**, הוא דר-משמע מבחינה תחבירית והקל על הזיהוי שנוצר במשך הדורות בין תלמיד חכם ובין גדול בתורה. ובכל זאת אין הצורה החדשה מפרנסת לחלוטין את המשמעות החדשה, ומכאן אי-ההתאמה בין הצורה והתוכן הקיימת בביטוי **תלמיד חכם** עד היום.